

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До роковин Голодомору 1932–1933 рр.

УДК 94 (477) «1929/1938»

С.В.Кульчицький*

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР У КОНТЕКСТІ СТАЛІНСЬКОЇ «РЕВОЛЮЦІЇ ЗГОРИ»

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні був викликаний певним збігом обставин місяця й часу. Величезний потік документальних публікацій і наукових досліджень за останню чверть століття дозволяє поставити та розв'язати питання про те, як і чому сталася найбільша в історії українського народу трагедія.

Ключові слова: радянська влада, приватна власність, титульна нація, продовверстка, загальносоюзний голод 1931–1933 рр., український Голодомор 1932–1933 рр., натуральні штрафи, блокада, геноцид.

30 років тому північноамериканські українці доклали великих зусиль, щоб замовчуваний у СРСР голод 1932–1933 рр. став відомим у світі. Вагомим результатом цих старань стало утворення в Конгресі США у жовтні 1984 р. комісії з розслідування українського голоду, виконавчий директор котрої Дж.Мейс восени 1986 р. розіслав її перший звіт.

Проголошений М.Горбачовим курс на «перебудову» допоміг керівникам Компартії України зрозуміти, що сталінська заборона на інформацію про голод віджила себе. Сам радянський керманіч в ювілейній промові, виголошеній у Кремлі 2 листопада 1987 р., торкнувся «перегинів» під час колективізації села, але нічого не сказав про голод¹. Перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький в ювілейній доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, 25 грудня 1987 р. визнав наявність голоду, викликаного нібито неврожаєм. Не можна сумніватися, що це визнання було узгоджене з політбюро ЦК КПРС.

Українські науковці дістали можливість досліджувати тему голоду та скористалися нею повною мірою. За останні 25 років з'явилися тисячі відповідних публікацій. У листопаді 2006 р., коли до Верховної Ради було внесено законопроект «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», співробітники Інституту історії

* Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ

¹ Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. – К., 1987. – С.19.

України НАНУ підготували для кожного народного депутата папку з матеріалами про сталінський злочин, які дозволяли кваліфікувати його в ухваленому законі як геноцид. Однак і досі у суспільстві чимало людей беруть під сумнів геноцидну природу Голодомору. Багато вчених Заходу, які спеціалізуються на вивченні цієї теми, теж не бажають солідаризуватися з такою оцінкою.

Не можна сумніватися в тому, що Голодомор був наслідком відмінно організованої й ретельно замаскованої репресивної акції органів державної безпеки. Механізм її піддається реконструкції. Однак на питання: «Чому?» відповісти важче, аніж на питання: «Як?». Розглянемо перешкоди на шляху дослідників.

Труднощі аналізу

Коли дослідники Заходу звертаються до вивчення історії СРСР зі звичним інструментарієм, їм важко зрозуміти, що у складних випадках такий підхід не спрацьовує. Вони звикли мати справу з минулим, котре розгорталося як природно-історичний процес. Тим часом радянський лад спочатку народжувався в голові людини. Щось можна було втілити у життя силовими або пропагандистськими засобами, щось залишалося нездійсненим, адже було нездійсненим. Нездійснене або замовчувалося, або спробам його реалізації надавалася інша інтерпретація. Прикладом є комуністичний штурм 1918–1920 рр., який потяг за собою громадянську війну, кілька міжнародних війн, економічний колапс і посилений посухою 1921 р. голод. Припиняючи штурм з мільйонними жертвами, В.Ленін назвав свою трирічну політику «воєнним комунізмом», тобто таким комунізмом, який нав'язувався війною, а не впливав із доктрини. Однак після його штурму залишився «сухий залишок»: державний сектор, до якого ввійшли «командні висоти» економіки. Й.Сталін із 1929 р. почав повторний штурм під гаслом «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту». Він теж спричинив загальносоюзний голод на початку 1930-х рр. Тоді вождь припинив дальші перетворення, передбачувані комуністичною програмою РКП(б) 1919 р., зробив вигляд, що всі поставлені завдання виконано й оголосив про «перемогу соціалізму». Припиняючи штурм, В.Ленін повернувся до нормальної, хоча з певними обмеженнями, політики, яку назвав «новою». Зупиняючи свій штурм, Й.Сталін змусив функціонувати вже створену штучну економіку страхітливими засобами. Варто назвати такі каральні акції, як український Голодомор 1932–1933 рр. і Великий терор 1937–1938 рр.

Ленінсько-сталінська економіка була неефективною, але містила у собі колосальний мобілізаційний потенціал, який повною мірою проявився у країні з великими природними й людськими ресурсами. Використовуючи їх, Радянський Союз зробив вирішальний внесок у розгром гітлерівської Німеччини, створив у повоєнні часи ракетно-ядерний щит, здійснив для свого урбанізованого населення грандіозне житлове будівництво, підніс на високий рівень освіту й науку, щоб конкурувати передусім в озброєннях із країнами Заходу, які вже входили в постіндустріальну епоху. Проте командна економіка не могла нескінченно довго відповідати на виклики, які зустрічала.

Так виглядає коротка схема радянської історії з вписаними до неї загальносоюзним голодом 1931–1933 рр. і українським Голодомором 1933 р., природу яких потрібно розрізняти. Досліджуючи український голод, який на певному етапі переріс у Голодомор, не можна обмежуватися фактами, що послужили поштовхом перед очима, якщо навіть ми знаходимо їх в архівах Кремля. Голодомор вимагає комплексного вивчення політичних, соціальних і національних аспектів «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту». Водночас до кожного з аспектів треба підходити з розумінням того, що видимість була протилежною суті.

Зокрема, влада у СРСР позиціонувала себе як «робітничо-селянська» і в першому наближенні була такою, але в кінцевому підсумку являла собою олігархічну диктатуру з тенденцією переростання в персональну деспотію. Результатом соціально-економічних перетворень проголошувався перехід приватної власності в руки нації/суспільства, тоді як насправді суспільство ставало експропрійованим, а політична диктатура партійних вождів доповнювалася диктатурою економічною. Нарешті, СРСР за конституційною видимістю являв собою федерацію рівноправних національних республік-держав, але існував як надцентралізована унітарна держава.

Вожді більшовиків стверджували, що будують соціалізм. Комунізм вони представляли населенню у вигляді оспіваного пропагандистами «світлого майбутнього», тобто суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами. До початку 1930-х рр. вожді були абсолютно переконані в тому, що соціалізм відрізняється від комунізму тільки за ознакою розподілу благ, але не за ознакою їх виробництва. Коли загальносоюзний голод 1932–1933 рр. змусив їх припинити спроби ліквідації товарно-грошових відносин, вони оголосили соціалізмом той лад, який удалося побудувати, і відсунули остаточну ліквідацію вільного ринку на другу фазу комунізму – у «світле майбутнє».

Політична диктатура вождів

Як правило, голод початку 1930-х рр. пов'язують із модернізаційними зусиллями більшовицького керівництва. Мовляв, переважна частина ресурсів у країні, яка перебувала у недружньому (офіційно – «капіталістичному») оточенні, використовувалася з метою форсованої індустріалізації. Такий підхід заохочує дослідників розглядати радянський лад у загальносвітовому контексті. Але ж сам термін «капіталістичне оточення» підказує, що звична з дореволюційних часів вестернізація поєднувалася у СРСР зі спробами побудувати зовсім інший світ – принакний, як запевняли пропагандисти, але насправді спотворений. Голод пов'язувався якраз із наполегливими спробами реалізувати утопічну програму РКП(б) 1919 р., котра базувалася на революційному марксизмі доби «Маніфесту Комуністичної партії» (1848 р.). У своєму відомому творі К.Маркс і Ф.Енгельс так визначали дії робітничого класу після його приходу до влади:

«Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тоб-

то пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил»².

Ключові слова тут – «державна, тобто пролетаріат, організований як пануючий клас». Виявляється, що перші марксистки не відділяли людських спільнот з ієрархічною структурою (партії, армії, держави) від спільнот без внутрішнього кістяка (суспільства, нації, класи). Нерозрізнення принципово відмінних спільнот означало, що рекомендації революційного марксизму зависали в повітрі. У тому числі й та, реалізація якої знаменувала собою появу комунізму: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»³. «Маніфест Комуністичної партії» з'явився за кілька тижнів до початку революцій 1848–1849 рр. Світового розголосу набув перший його рядок: «Привид бродить по Європі – привид комунізму». Але після революцій ситуація у Західній Європі стабілізувалася, і «привид комунізму» зник. Натомість через сім десятиріч він з'явився у Східній Європі.

Поява «привиду комунізму» в Росії відбулася під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До перших слід віднести надзвичайну загостреність відносин між царизмом і суспільством, селянами й поміщиками, пролетаріатом та буржуазією, а також ситуацію світової війни з її негативним впливом на повсякденне життя. Мільйони розпорочених і політично неорганізованих селян були у ході тієї війни мобілізовані в армію, тобто перетворені на організовану й озброєну силу, здатну протипоставити себе самодержавно-поміщицькому ладу. До суб'єктивних чинників слід віднести політичну силу, що керувалася платформою революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», а також її вождя, який знав, як утілювати у життя спрямовану проти інтересів селян комуністичну доктрину. Використовуючи як точку опори ради робітничих і солдатських депутатів, що з'явилися в Російській революції і за тиждень покінчили з 300-річним самодержавним правлінням Романових, В.Ленін спромігся впродовж одного року повернути велетенську країну, яка не розуміла, що з нею роблять, на шлях будівництва комунізму. Привид комуністичної революції з'явився в Росії навесні 1917 р. Тоді В.Ленін у «Квітневих тезах» оголосив про намір більшовиків будувати державу-комуни. Приступаючи до безпосереднього будівництва комунізму через рік, у квітні 1918 р., він знову сформулював це головне завдання: «Створити державу комуни»⁴.

Державна, організована як пануючий клас, державна-комуна, держава комуни – такими були визначення створюваної більшовиками за підказкою «Маніфесту Комуністичної партії» держави. В.Ленін розумів, як можна поєднати безструктурну спільноту (клас) зі структурною (державна). Точкою опори для нього стали ради, мережа яких мала перетворитися на фундамент робітничо-селянської держави. У перший день появи в революційному Петрограді він висунув гасло: «Уся влада – радам!». Реалізувати комуністичну доктрину вождь більшовиків збирався давно перевіреним способом – «революцією згори». Так російські царі насаджували капіталізм із метою модернізації країни.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – К., 1959. – С.429.

³ Там само. – С.422.

⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – К., 1973. – С.248.

Держава-комуна повинна була служити інструментом у насадженні комунізму. Хто стояв за нею, що являло собою в дійсності словосполучення «диктатура пролетаріату», сформульоване вперше в «Маніфесті Комуністичної партії»?

В.Ленін називав робітничий клас «класом у собі», який у власному середовищі здатний виробити лише тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у «клас для себе» могла, як він запевняв, організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Такою організацією була, на його думку, тільки створена ним партія. Він називав її «партією нового типу» і мав рацію: на відміну від існуючих політичних об'єднань, в її побудову закладався принцип «демократичного централізму». Партійній масі належало беззастережно коритися своїм очільникам, керівникам меншого масштабу – більшим, а вже тим – вождям.

Роль і місце рад у системі державної влади В.Ленін уперше визначив ще в листопаді 1905 р. у статті «Наші завдання й ради робітничих депутатів». Він уважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів (ішлося про Петербурзьку раду – С.К.) прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». Головним було те, щоб рада розглядала себе як зародок тимчасового революційного уряду або націлювалася на те, щоб створити такий революційний уряд⁵. Знаючи постійну націленість В.Леніна на завоювання політичної влади, важко собі уявити, що він мав намір відсторонити свою партію від Петербурзької ради, готової стати революційним урядом. Уже в 1905 р. він розглядав ради як управлінську структуру, нерозривно пов'язану з диктатурою його партії. Як досягалася шукана нерозривність?

По-перше, вимагалася організаційно відділити ради від партії більшовиків. По-друге, треба було забезпечити безроздільний контроль за радами з боку цієї партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі партії й наповнити їх собою та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різновидах: як політична структура, що здійснювала під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а точніше – диктатуру компартійних вождів); як ради, що формувалися через вибори й мали вагомі управлінські функції, але були позбавлені політичного впливу. Отже, диктатура вождів спиралася на міцну владу, котра проростала з народної товщі, але була незалежна від народу.

Компартійно-радянський тандем не випадково здобув назву «Радянської влади» (саме так, усупереч нормам орфографії – з великої літери, як і слово «Ради»). Сумніватися в народності цієї влади було неможливо. Тим більше, що свої кадри вона брала з «народних низів». Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким уважалося дворянське походження. Можливі непорозуміння між партійним і радянськими апаратами нейтралізувалися заміщенням відповідальних посад у радянських установах тільки більшовиками. Уже в ранзі глави уряду В.Ленін у грудні 1917 р. заявив:

⁵ Там само. – Т.12. – К., 1970. – С.56–57.

«Держава – це установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»⁶.

Через два тижні голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію – орган, якому судилося стати матеріалізованим утіленням диктатури комуністичних вождів під різними назвами: ВНК, ОДПУ, УДБ НКВС, МДБ і МВС, КДБ.

Система влади була остаточно розбудована під час сталінських соціально-економічних перетворень, теж здійснюваних методами штурму. Існуючі у суспільстві організації горизонтального типу було або знищено, або вертикалізовано, тобто переведено на засади «демократичного централізму». Партійна та радянська вертикалі влади закорінювалися в народну товщу за допомогою «передавальних пасів» – розгалуженої системи рад, які формували для владної вертикалі свої виконавчі комітети різного рівня, комсомолу з підпорядкованими йому організаціями піонерів і жовтенят, багатомільйонних профспілок, сотень різноманітних громадських організацій. Партія більшовиків теж перетворилася на «передавальний пас», коли з неї виділилася внутрішня партія начальників (номенклатура). Вертикаль державної безпеки, яка від своєї появи офіційно була підпорядкована радянській, а фактично – партійній вертикалі, звільнилася від опіки місцевих парткомітетів і перейшла під контроль генерального секретаря ЦК ВКП(б). Так само, як партійна і радянська вертикалі, вона занурювалася у суспільство сотнями тисяч (в Україні) й мільйонами (по СРСР у цілому) своїх «секретних співробітників» (сексотів). Радянське суспільство здобуло кістяк, унаслідок чого почало поводитися як ієрархізована структура типу партії або армії. Уже від квітня 1917 р. цей кістяк мав свою назву: держава-комуна. На відміну від традиційних, тоталітарних і демократичних держав, які були відділені від суспільств за означенням, держава комуністичного типу занурювалася у своє суспільство всіма інститутами, що надавало їй колосальної сили. Тільки така держава могла реалізувати все те, що піддавалося реалізації в комуністичній утопії, а саме експропріювати суспільство й доповнити свою політичну диктатуру диктатурою економічною.

Економічна диктатура вождів

Повторимо вже цитовану вище фразу з «Маніфесту Комуністичної партії»: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». Чи означало це, що «експропріація експропріаторів» призводила до появи комуністичної, тобто спільної власності? Спільна власність у рамках країни мала бути загальнонародною, колективною.

Після виходу «Маніфесту» К.Маркс прожив ще 35, а Ф.Енгельс – 47 років. Їхня творчість зайняла належне місце в інтелектуальній скарбниці людства.

⁶ Там само. – Т.35. – К., 1973. – С.106.

Але обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту»: характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся історія цивілізації, у власність загальнонародну, суспільну, колективну. Не відмовляючись від висунутих у своєму творі прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Більше того: головна праця К.Маркса «Капітал» містила у собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «Суспільство не може ані перескочити через природні фази розвитку, ані скасувати їх декретами». К.Маркс наполягав на тому, що розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, які він об'єднував у цілісну суспільно-економічну формацію, є природно-історичним процесом⁷.

Аналіз «Маніфесту» дозволяє здогадатися, що майбутнє людства К.Маркс і Ф.Енгельс у свої молоді роки пов'язували з поглиненням держави революційним пролетаріатом, який у ході розвитку великої машинної індустрії ставав основною частиною суспільства. Вони вважали, що в такому разі функції держави візьме на себе суспільство. Вийшло з точністю до навпаки: держава-комуна ввійшла у суспільство, не втрачаючи власної ідентичності, і після ліквідації незалежних громадських організацій здобула здатність придушувати волевиявлення громадян з їх власного середовища.

Основоположники марксизму стверджували, що у ході «експропріації експропріаторів» приватна власність на засоби виробництва ставала усуспільненою, тобто переходила в руки суспільства. Вони запевняли також, що націоналізована власність переходила в руки нації. Але нації та суспільства позбавлені «рук». Натомість держава як ієрархізована структура їх мала. У ході комуністичних перетворень суспільство як сукупність дрібних та великих власників виявилось пролетаризованим, а тому безпорадним перед державою-комуною, у руках котрої зосередилися засоби виробництва.

Націоналізація (усуспільнення) засобів виробництва формувала державну власність. Проте це твердження жодним чином не визначає характеру власності – надто різними є держави. Юристи розрізняють багато форм власності, тому що вона має три самостійні функції (володіння, користування, розпорядження), які проявляються в різних сполученнях у двох середовищах (державна та суспільство). Історики повинні звести ці форми до двох базових – приватної й колективної. Після експропріації суспільства власність на засоби виробництва не стає загальнонародною, а це означає, що вона залишається приватною. Унаслідок максимальної централізації управління в державі-комуні приватна власність зосереджувалася на вершині владної піраміди. Не треба примітивізувати функцію економічної диктатури, уявляючи собі членів політбюро ЦК ВКП(б)–КПРС власниками заводів, залізниць і пароплавів. Вони цілком задовольнялися тим, що окремим об'єктам і навіть містам привласнювалися їхні імена. Натомість економічна диктатура вождів проявлялася в таких діях, як розподіл національного доходу між споживанням і нагромадженням, сферами та галузями виробництва, регіонами й т.п.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.23. – К., 1963. – С.12.

Коли вивчаємо формування хлібозаготівельних планів, які мали безпосередній зв'язок із голодом у сільській місцевості на початку 1930-х рр., то бачимо, що у загальносоюзному підсумку хлібозаготівлям задавалася невідомо величина. Такий підхід до директивного планування Й.Сталін навіть не приховував, називаючи його «підхльостуванням»⁸. Але неможливо визначити, якими критеріями він керувався, коли розкладав план між регіонами. Можна тільки здогадуватися, що продрозверстка використовувалася не лише за прямим призначенням, але і як знаряддя національної політики Кремля.

Національна політика Кремля

Комуністичне будівництво супроводжувалося розпалюванням громадянської війни, і більшовики виявили неабиякий хист, аби надати їй найбільш гострих форм. Та вони не були готові одночасно воювати з національно-визвольним рухом. Навпаки, прагнули взяти пригноблені народи собі у союзники, щоб найпевніше подолати опір соціальних верств, які протистояли «будівництву комунізму». Успіх у відновленні імперії, що розпалася після падіння самодержавства, забезпечувався двоїстою природою радянської державності – сполученням управлінської влади виконкомів рад, яка визначалася конституціями, із диктатурою парткомів, котра не знаходила в конституціях жодного відбиття. Проголошуючи радянську владу в національних окраїнах колишньої імперії, вожді більшовиків згодні були надавати їм навіть статус незалежних держав. Усе одно кожна радянізована держава по партійній лінії підпорядковувалася єдиному центру. Така стратегія виявилася більш ефективною, ніж примітивний силовий курс на відновлення «єдиної й неподільної» Росії, який обрали білогвардійські генерали.

Щоб більшовізувати російські ради в місті, вистачило протиставлення «трудящих» – «нетрудящим», «експлуататорів» – «експлуатованим». Ураховуючи об'єктивну різницю між робітничим класом і буржуазією, такий підхід спрацьовував. Варто було лише пропагувати класову війну замість класового миру, тобто той принцип революційного марксизму, який перебував в основі ленінізму. Щоб більшовізувати в Росії сільські ради, треба було кваліфікувати майнову нерівність між селянами як класову. У такому поділі теж була об'єктивна основа, адже постать «куркуля» з'явилася в дореволюційні часи, будучи похідною від процесу перетворення селян зі стану у клас. В Україні селянство було більш заможним, ніж у Росії, і таке протиставлення не завжди спрацьовувало. Тому більшовикам довелося тут урізати права й повноваження рад шляхом створення паралельної організації незаможних селян, наділення її відібраними в рад правами. Комнезами існували аж до 1933 р., і саме вони відіграли зловісну роль в організованому владою терорі голодом.

Створювані в національних регіонах ради володіли такою ж повнотою управлінської влади, як і ради у Центральній Росії. Якщо організація влади за соціальною ознакою базувалася в більшовиків на давньоримському принципі

⁸ Сталін Й. Твори. – Т.13. – К., 1951. – С.183.

«розподіляй та володарюй», то для національних регіонів потрібно було придумувати щось додаткове, аби мінімізувати небезпеку використання радянських органів у сепаратистських інтересах. Таким винаходом став принцип політизації етнічності, закладений у політико-адміністративній та адміністративно-територіальній поділі країни.

Ленінський уряд залишив губернську структуру для російських регіонів, а в неросійських створював національні політико-адміністративні або адміністративно-територіальні одиниці. Вони одержували назву тієї національності, яка становила більшість місцевого населення. Титульними націями ставали українці (в УСРР), молдовани (в межах утвореної у складі радянської України Молдавської АСРР), а також представники інших національностей – росіяни, греки, болгары, поляки, німці, євреї (у національних районах республіки). Люди тієї самої національності вважалися представниками титульної нації в кордонах власних адміністративних утворень і представниками національних меншин – поза ними. Статус росіян в Україні був двозначним: офіційно вони вважалися національною меншиною в межах усієї республіки, але титульною нацією – у восьми російських національних районах, а неофіційно вожді більшовиків розглядали їх як титульну націю загальносоюзного масштабу. Українці в Радянському Союзі мали три різних статуси: представників титульної нації в УСРР, претендентів на титульну націю – у випадку об'єднання українізованих районів Північного Кавказу з УСРР, і національної меншини – в усіх інших регіонах. Коли вивчається питання, проти кого в УСРР і на Північному Кавказі був спрямований терор голодом, важливо враховувати такі нюанси.

Яким статусом володіли радянські титульні нації? Дослідним полігоном у формуванні національної політики була Україна. Розглядаючи у грудні 1919 р. питання «Про радянську владу на Україні», VIII Всеросійська конференція РКП(б) записала у своїй резолюції: «Члени РКП(б) на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»⁹. Принцип «учитися й розмовляти рідною мовою» В.Ленін відстояв у настільки відвертій полеміці з російськими більшовиками, що свою промову на конференції визнав за краще не публікувати. Не опублікована вона й досі¹⁰.

Народи, яким Кремль дозволив жити у формально незалежних радянських республіках, а після утворення СРСР здобути конституційне право на вихід із федерації, являли собою титульні нації з державницьким статусом. Сепаратистські настрої в них придушувалися партійними комітетами, які здійснювали диктатуру. Усі інші титульні нації задовольнялися принципом «учитися й розмовляти рідною мовою» без усілякого державницького антуражу. Різниця між титульними націями союзних республік і всіма іншими полягала в тому, що першим перешкоджала стати повноцінними націями партійна диктатура, а другі являли собою етнонації за офіційним статусом.

⁹ В.І.Ленін про Україну. – Ч.2. – К., 1969. – С.359.

¹⁰ Див.: *Кульчицький С.В.* Реставрація Української СРР // Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Кн.2. – К., 2012. – С.325–326.

Концепт титульної нації вимагав здійснювати кампанію коренізації, тобто вкорінення радянської влади в межах національної адміністративно-територіальної одиниці. Ці заходи сприяли розвитку культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на вкорінення своєї влади у суспільстві. Такий розрахунок виправдався. Радянський режим, який упродовж 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратив окупаційний характер саме через те, що вдалося знайти спільну мову з місцевим населенням.

Українізація підсилювала в українському соціумі незалежницькі (під кутом зору імперського центру – «сепаратистські») настрої, хоча у Кремлі завжди підкреслювали лише принцип «учитися й розмовляти рідною мовою». Для керівників партії мало значення зовсім інше: відтворення в національних регіонах комуністичного режиму з «місцевих людей» (як висловлювався Й.Сталін). Офіційне визнання наявності двох облич цієї кампанії з присвоєнням кожному відповідної назви (більшовицьке та «петлюрівське») відбулося під час припинення українізації Північного Кавказу. «Петлюрівська» українізація була небажаним побічним наслідком кампанії коренізації влади. Вона сприяла національному відродженню, тобто діяла всупереч намірам режиму повернути націю у стан етносу. Постанова ЦК ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. передувала терору голодом на території, де вже виникав силует другої в кордонах СРСР України. Вона припиняла «легковажну, не впливаючу з культурних інтересів населення, не більшовицьку “українізацію” майже половини районів Північкавказу»¹¹. Українізація цих районів Північного Кавказу створювала об'єктивні умови для возз'єднання їх з УСРР, а перспектива дальшого нарощування ресурсного й людського потенціалу найбільшої національної республіки була для Кремля вкрай небажаною.

Третім компонентом принципу політизації етнічності, поряд із концептом титульної нації та кампанією коренізації влади, була офіційна фіксація національної належності людини, тобто сумнозвісна «п'ята графа» радянських анкет (у внутрішніх паспортах, які запроваджувалися для населення міст і новобудов із 1933 р., вона стояла на четвертому місці). Щоб тримати суспільство під жорстким контролем, держава-комуна мала знати дві основні характеристики кожної людини: її соціальне походження та національність.

Кризовий потенціал продрозверстки

Визначення суті Голодомору можливе тільки у зв'язку з комуністичним будівництвом. Тому в перших підрозділах цієї статті вивчалися обставини появи держави-комуни та її утвердження у суспільстві. У цьому підрозділі переходимо до теми загальносоюзного голоду 1931–1933 рр., у тому числі й українського голоду 1932 р., на ґрунті якого став можливим Голодомор. Увагу треба зосередити на продовольчій розверстці, яка була причиною загальносоюзного голоду.

¹¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.292.

Історики пов'язують продрозверстку з аграрною політикою керівництва РКП(б) у добу воєнного комунізму. Варто, однак, особливо при розгляді Голодомору, відмовитися від поетапного вивчення воєнного комунізму, нової економічної політики та сталінської модернізації у трьох її різновидах – індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурного будівництва. Якщо подивимося на радянську історію перших двох десятиріч під кутом зору «побудови комунізму», то побачимо, що продрозверстка повторювалася двічі: у 1919–1920 і в 1929–1932 рр., причому з однаковим кінцевим результатом – голодом. Щоправда, у першому випадку трагічні наслідки аграрної політики Кремля були замасковані катастрофічною посухою 1921 р., яка охопила Південну Україну, Північний Кавказ, Поволжя.

Продрозверстка не мала безпосереднього стосунку до «будівництва комунізму», але стала неминучим наслідком спроб держави-комуни ліквідувати приватну власність на засоби виробництва. Логіка комуністичних перетворень вимагала одночасного нищення приватної власності великих та дрібних власників у місті й на селі. Відсторонити від виробництва велику буржуазію виявилося досить просто. Влада мала підтримку робітничого класу, який одержував через фабзавкоми і профспілки істотні права в управлінні націоналізованою власністю. Ідентичні перетворення на селі були пов'язані зі створенням радянських господарств (радгоспів) на базі поміщицьких маєтків, а також комун – шляхом об'єднання селянських господарств. Маючи в розпорядженні заводи, радгоспи й сільськогосподарські комуни, держава-комуна здобувала, як здавалося вождям, можливість ліквідувати вільний ринок і запровадити замість віками існуючого товарообігу між містом та селом прямий продуктообмін. Намір здійснити такі перетворення озвучив В.Ленін у «Квітневих тезах» 1917 р., і саме вони були передбачені схваленою в березні 1919 р. комуністичною програмою РКП(б).

Однак справа не залагодилася від початку. Селяни й мобілізовані у сільській місцевості солдати не бажали чути про радгоспи та вимагали «чорного переділу». Уряд В.Леніна змушений був задовольнити їхні вимоги й опинився перед необхідністю шукати замість продуктообміну між містом та селом інші способи перетворення заробітної плати робітників і службовців у державному секторі на матеріальні засоби існування. Спроба зберегти частину поміщицьких маєтків у вигляді радгоспів і надати перевагу комунам під час «чорного переділу» у завойованій на початку 1919 р. Україні обернулася крахом радянської влади.

В умовах, що склалися, Раднарком заборонив вільну торгівлю й розклав між селянами у вигляді обов'язкових завдань потрібні йому обсяги продовольства. За виконані завдання селянам передбачалося суто символічне відшкодування. По-перше, держава-комуна повинна була підтримувати насамперед розбудовану до неймовірно високої чисельності Червону армію. По-друге, промисловість опинилася у стані напівколапсу через спроби замінити ринкові зв'язки в державному секторі економіки системою директивних замовлень-нарядів. По-третє, індустрія стала мілітаризованою, виконуючи в першу чергу замовлення військового відомства.

Охоплені в 1919 р. продрозверсткою, наступного року селяни почали обмежувати площі засіву власними потребами, тому що не бажали працювати на державу без матеріальної компенсації. Тоді В.Ленін зробив спробу доповнити продовольчу розверстку посівною. У грудні 1920 р. було запроваджено відповідну норму й почалося створення системи державних органів, покликаних довести до кожного двору план засіву, а потім відстежувати, наскільки ретельно селянські господарства оброблятимуть посіви, щоб одержати врожай, котрий перейде до держави за розверсткою. Важко сказати, що саме переконало вождя відмовитися від комуністичної політики, яка переростала у кріпосницьку. Але через кілька місяців після появи закону про посівну розверстку В.Ленін перейшов до непу, а за кілька місяців до смерті почав закликати партію відмовитися від усталених уявлень про соціалізм.

Відмова від нової економічної політики та перехід із 1929 р. до повторного комуністичного штурму реанімували продрозверстку. 28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». З липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР. Ці документи запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розверсткою на село за принципом самообкладання. Вони спиралися на висловлений у грудні 1927 р. висновок XV з'їзду ВКП(б) про те, що товарообіг у міру успіхів «будівництва соціалізму» дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»¹². У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки й чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» перемогу над ринком, яка здавалася близькою, ознаменувала термінологічна революція: товари почали називати продуктами. Контрактаційний договір між державою та селянином, колгоспом або кооперацією почав розглядатися як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»¹³.

Не треба доводити, що розверстка руйнувала виробництво. Це вже доведено багатьма дослідниками проблеми голоду, зокрема Р.Девісом та С.Віткрофтом, В.Кондрашиним¹⁴. Селяни сіяли чимраз менше, а держава реквізувала дедалі більшу частку врожаю, який, однак, зменшувався з кожним роком продрозверстки. Унаслідок цього загроза голоду нависала й над селом, і над містом, котре залежало від державних централізованих поставок хліба за картковою системою. Колективізація сільського господарства внесла поправку до цієї закономірності віддаленням у часі примари голоду. Колгоспники вже не могли самостійно вирішувати, скільки їм сіяти, і посівні площі розширювалися з року в рік. На XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. Й.Сталін з оптимізмом заявив, що завдяки створюваному колгоспному ладу у країні «успішно розв'язується зернова проблема»¹⁵.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – К., 1980. – С.41.

¹³ Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства: 1927–1935. – Москва, 1957. – С.196–197.

¹⁴ Див.: *Дэвис Р., Уиткрофт С.* Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. – Москва, 2011 (перше вид.: *Davies R.W., Wheatcroft S.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave Macmillan, 2004); *Кондрашин В.* Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, 2008.

¹⁵ *Сталін Й.* Твори. – Т.12. – К., 1950. – С.285–286.

Однак у колгоспах руйнівний вплив більшовицького розподілу селянства на бідняків, середняків і куркулів почав зникати. Селяни знову почали поводитися, за визначенням проникливого знавця селянської психології Т.Шаніна, «як соціальна одиниця зі спільними економічними інтересами і власною індивідуальністю, яка виявлялася у специфічних знаннях, способі дій і формах політичної свідомості, що обумовлювали колективну дію»¹⁶. Змушені працювати в полі, щоб вирощувати призначений для держави врожай, колгоспники робили це настільки недбало, що втрати зерна ставали фантастичними. На четвертому році продрозверстки селяни майже перестали працювати ще й тому, що охляли від голоду. Відмовляючись від праці на полях, вони зосереджували зусилля на присадибній ділянці, яка повинна була рятувати їх від голоду у зимові місяці.

Небажання працювати в колгоспі розглядалося владою як «саботаж». Іноземці були вражені його масштабами. Керівник генерального консульства Польщі в Києві Я.Каршо-Седлевський доповідав міністерству закордонних справ своєї країни, що 27 вересня 1932 р. він здійснив подорож літаком із Харкова до Одеси з тим, щоб зорієнтуватися, яким є фактичний стан із сільськогосподарськими роботами в Україні. Шестигодинне перебування в повітрі в безхмарний день переконало його в тому, що було зорано й засіяно не більше 1/6 орних ґрунтів. Усюди він бачив на полях невелику кількість людей, хоч осінній сезон сільськогосподарських робіт добігав кінця¹⁷. Італійський посол у Москві Б.Аттоліко доповідав своєму урядові у червні 1933 р.: «Першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянином інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю, та його спротиві й небажанні віддавати державі плоди своєї праці»¹⁸.

Детально розкриваючи хлібозаготівельні плани кожного року, Р.Девіс і С.Віткрофт при характеристиці їх розмірів обмежувалися зауваженням про те, що надзвичайно завищена загальносоюзна цифра розкладалася по республіках, областях і районах зі встановленням окремих завдань для радгоспів, колгоспів та односібників¹⁹. Регіональна розверстка була волонтаристською дією, і тут їм доводилося обходитися без власних припущень. Однак місцевий зріз хлібозаготівель, який відтворюється у книзі цих авторів без коментарів, наводить на роздуми. Справді, чому Україна в 1930 р. віддала державі 7675 тис. т зерна, тоді як Центральна чорноземна область, Середньо-Волзький, Нижньо-Волзький і Північно-Кавказький краї Росії разом узяті – 7356 тис. т?²⁰ Ані в роки непу, ані до революції Україна не виробляла стільки зерна, скільки чотири інших регіони товарного землеробства в європейській частині країни, разом узяті. Установлений з урожаю 1930 р. хлібозаготівельний план республіка спромоглася виконати тільки до кінця травня 1931 р. Держава одержала

¹⁶ *Shanin T. Peasants and the Peasants Society.* – Oxford, 1987. – P.329.

¹⁷ *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu.* – Warszawa, 2008. – S.126–127.

¹⁸ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 рр. / Упор. А.Граціозі. – Х., 2007. – С.168–169.

¹⁹ *Девіс Р., Уиткрофт С. Годы голода...* – С.94–95.

²⁰ Там же. – С.479.

від неї по 4,7 ц зерна з кожного гектара посівних площ – рекордний показник товарності за всі дореволюційні та пореволюційні роки. Але продуктивні сили українського села були підірвані²¹. З урожаю 1931 р. Україна віддала державі 7253 тис. т збіжжя, тобто не набагато менше, ніж у попередньому році (інші чотири регіони товарного землеробства дали разом 8336 тис. т)²². Хлібозаготівлі продовжувалися до пізньої весни 1932 р., поки в багатьох районах не залишилося будь-яких запасів продовольства та фуражу. Справа не обмежилася дальшим підривом продуктивних сил сільського господарства. У 44 районах УСРР у першій половині 1932 р. почав лютувати голод з десятками тисяч смертних випадків²³.

Чи можна здогадатися, чому держава-комуна з такою силою тиснула своєю продрозверсткою на Україну? Мабуть, треба звернути увагу на регіональну статистику селянських хвилювань у 1930 р., яку наводить Л.Віола. Як відомо, у березні того року Й.Сталін призупинив на півроку суцільну колективізацію й опублікував статтю «Запаморочення від успіхів», в якій назвав «викривленням лінії партії» з боку місцевих партпрацівників свій власний курс на колективізацію селянства. Ситуацію на весну 1930 р. у закритому листі до низових партійних організацій від 2 квітня він характеризував таким чином:

«Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських виступів, добра половина наших низових працівників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан»²⁴.

А тепер подивімося на регіональну статистику селянських виступів у чотирьох (без Середньої Волги) районах товарного землеробства²⁵:

Регіон	Березень 1930 р.	За весь 1930 р.
УСРР	2945	4098
ЦЧО	737	1373
Північний Кавказ	335	1061
Нижня Волга	203	1003

Ці дані коментарів не потребують. Розташована на кордоні з Польщею (у складі котрої перебувала Західна Україна) найбільша у СРСР за людським

²¹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.226–227.

²² Девис Р., Уиткрофт С. Годы голода... – С.479.

²³ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.24–249.

²⁴ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации: 1927–1932 гг. – Москва, 1989. – С.390.

²⁵ Viola L. Peasant Rebels under Stalin: Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. – New York; Oxford, 1996. – P.138–139.

та економічним потенціалом національна республіка викликала особливе занепокоєння в керівників партії. Можна собі уявити, з якими почуттями у Кремлі читали зведення ОДПУ, де цитувалися прокламації українських повстанців із закликами до здобуття незалежності й відновлення Української Народної Республіки. Десятки таких випадків наводить Л.Гриневич²⁶.

Не забуваючи про можливий зв'язок між хлібозаготівельними планами й селянськими хвилюваннями, поглянемо на економічну ситуацію у СРСР після кількох років продрозверстки. Якщо вивчати її по газетах, то можна тільки дивуватися тій кількості новобудов промисловості, що почали давати продукцію в 1932 р. Проте країну охопила тяжка економічна криза. Радянський уряд уперше змушений був скоротити видатки на «священних корів» бюджету – важку промисловість та армію. Платіжний баланс перебував у катастрофічному стані. Щоб погасити заборгованість по короткострокових позиках (у країнах Заходу вже запрацювала «чорна біржа» радянських векселів), влада «країни Рад» виставила на продаж шедеври світового мистецтва й унікальні предмети антикваріату з національних музеїв. Було скорочено норми забезпечення хлібом службовців та утриманців робітників і службовців, а деякі категорії міського населення взагалі позбавили централізованого постачання. Та найгірше становище складалося на селі, де з осені 1932 р. знову розпочався голод.

Вище керівництво країни було завалене повідомленнями чекістів про «гострі настрої» у суспільстві. У скриньку для кореспонденції багатотиражки 153-го стрілецького полку (Український військовий округ) 6 березня 1932 р. хтось укинув лист такого змісту: «Горе соціалізму, якщо буде війна в 1932 р. Усього одна іскра – і спалахне нечувана пожежа»²⁷. Студент Київського рибоводного технікуму 20-річний комсомолец із Брусилівського району на Київщині Г.Ткаченко 18 червня писав генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.Косіору: «Мені здається, наскільки партія була авторитетною все ж таки серед широких мас, зараз усе менше. І тільки внесеться іскра у селянство, то спалахне всюди... Зараз набирає сили й авторитету теорія т.Бухаріна»²⁸. Серед повідомлень, які стікалися у Кремль, було й таке:

«У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван – учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по виявленню антирадянських подій»²⁹.

5 серпня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підбив підсумки селянських виступів за сім попередніх місяців. Із врахованих чекістами 1630 виступів в УСРР було зареєстровано 923, на Північному Кавказі – 173, а у Центральній чорноземній області Росії – тільки 43³⁰. Невже двадцятиразово вища

²⁶ Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.421–425.

²⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.641.

²⁸ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Документи і матеріали. – К., 2007. – С.212.

²⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – С.152.

³⁰ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3. – Москва, 2001. – С.141.

протестна активність українських селян обумовлювалася тільки їхньою волелюбністю, схильністю до бунту, урешті решт ментальністю? Логічно згадати хлібозаготівельний тягар, накладений Кремлем на Україну, і визнати його провокаційний характер.

Будь-який робітничо-селянський протест у неросійських регіонах обов'язково набував національної забарвленості. Кремлівське керівництво враховувало особливу небезпеку для себе кумулятивного поєднання обох форм протесту в розташованій у безпосередній близькості до європейських країн УСРР. Виходячи з того, що принцип превентивності був головним у сталінських репресіях, можна думати, що непідйомні хлібозаготівельні плани накладалися на УСРР в 1930–1932 рр. і на Кубань в 1932 р. не тільки як елемент загальносоюзної політики «підхльостування», але й з метою підірвати економічну основу національно-визвольного руху. Загрозу «українського сепаратизму» у Кремлі радше переоцінювали, ніж недооцінювали.

«Сокрушительный удар»

На початку 1930-х рр. Й.Сталін підпорядкував собі верхівки партійної, радянської, чекістської вертикалей влади, але не всю партію й не весь народ. Той Й.Сталін, котрий перебував поза критикою, з'явився тільки після Великого голоду 1932–1933 рр. та Великого терору 1937–1938 рр. із багатомільйонними жертвами, після Великої війни, в якій через його провину полягло до 30 млн радянських громадян. Викликана продрозверсткою економічна криза 1932 р. із загальносоюзним голодом як її складовою частиною могла коштувати йому посади генерального секретаря ЦК. Щоб зберегти становище на вершинах влади, вождь готовий був пожертвувати життям мільйонів людей.

Уособлювана сталінською командою держава-комуна виступала перед робітничим класом як сукупний підприємець, зобов'язаний виплачувати заробітну плату й турбуватися за те, щоб на ці рублі можна було прогудуватися. Робітники пов'язували свої надії на мінімальне харчування в умовах «тимчасових труднощів» не з селянством, а з державою. Адже саме вона зруйнувала вільний ринок, який функціонував між містом і селом, щоб полегшити собі стягнення продрозверстки. Та в 1931 й особливо 1932 рр. робітники починали відчувати, що у країні робиться щось зле. Роздуми й застереження лідерів «правого ухилу» в політбюро ЦК ВКП(б) залишалися в пам'яті робітників-партійців, хоч «праві опортуністи» прилюдно покаялися. Тим часом політика тих, хто викинув із вищого партійного керівництва М.Бухаріна, М.Томського та О.Рикова, викликала голод не тільки у селах, але й у містах. Тому представники верств населення, яких чекісти називали «соціально близькими» до влади, починали становити загрозу для сталінської команди.

Із відкритим забралом проти кремлівського керівництва виступив М.Рюгін, виключений із ЦК ВКП(б) на XVI партз'їзді в 1930 р. за «пропаганду правоопортуністичних поглядів». Саме з його ініціативи в березні 1932 р. було підготовлено документи «Сталін і криза пролетарської диктатури», а також «Звернення до всіх членів ВКП(б)», з якими ознайомилися Ґ.Зінов'єв,

Л.Каменев, а також деякі відповідальні (в недалекому минулому) партійно-радянські працівники Москви й Харкова, котрі постраждали під час розгрому «правого ухилу». У зверненні, зокрема, говорилося:

«Партія та пролетарська диктатура заведені Сталіним і його клікою в небачений глухий кут і переживають смертельно небезпечну кризу. За допомогою обману, наклепів та обдурювання партійних осіб, за допомогою неймовірного насилля й терору, під прапором боротьби за чистоту принципів більшовизму та єдності партії, спираючись на централізований потужний апарат, Сталін за останні п'ять років відсік і усунув від керівництва всі найкращі, справді більшовицькі кадри партії, установив у ВКП(б) й усій країні свою особисту диктатуру, розірвав із лєнінізмом, став на шлях найбільш розгнузданого авторитаризму та дикої особистої сваволі, чим поставив Радянський Союз на край прірви»³¹.

Ця розлога цитата наводиться для ілюстрування настроїв, які поділяла певна частина партійців і котрі відбивали реальне становище у країні. Зрозуміло, що Й.Сталін залишався настільки відданим лєнінізму, що не наважувався (аж до січня 1933 р.) відмовитися від буквального втілення у життя конструкцій радянського ладу, визначених програмою РКП(б) 1919 р.

Жовтневий (1932 р.) пленум ЦК ВКП(б) притяг до партійної відповідальності до 30 осіб у справі М.Рютіна. Але вже за місяць Й.Сталіну довелося мати справу з рядом діячів російського уряду, які групувалися навколо О.Смирнова. Під впливом наростаючої кризи вони почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії та країни. 27 листопада 1932 р. Й.Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О.Смирнова. Заперечуючи свою відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу смірновці, Й.Сталін назвав інші причини невдач: а) «проникнення» в колгоспи й радгоспи «антирадянських елементів із метою організації шкідництва та саботажу»; б) «неправильний підхід» значної частини сільських комуністів до колективних господарств. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоринити «елементи саботажу й антирадянських явищ». «Було б нерозумно, – підкреслював генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»³².

У 2007 р. Російський державний архів соціально-політичної історії та Гуверівський інститут війни, революції й миру опублікували відкориговану стенограму об'єданого засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б), яка розсилалася компартійно-радянському активу, а також неправлену, котра відбивала те, що в дійсності було сказано 27 листопада. Порівняння обох варіантів дає уявлення про те, що саме Й.Сталін хотів донести до широкого

³¹ О деле т.н. «Союза марксистов-ленинцев» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №6. – С.106.

³² Трагедия советской деревни... – С.559.

партійного активу та що він уважав за доцільне приховати. Як виходить із тексту, розісланого центральним комітетам компартій національних республік, обкомам, Й.Сталін оголошував лише про намір влади завдати «сокрушительный удар». Суть його залишалася невизначеною, а напрям мінімізувався («по окремих колгоспниках і колгоспах»). Безпосередньо на засіданні вищого партійного синкліту Й.Сталін був відвертішим: назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів – білогвардійців і петлюрівців³³.

Коли Й.Сталін виступав, дві надзвичайні комісії функціонували вже кілька тижнів: вони були відряджені за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня в УСРР і Північно-Кавказький край. Наступного дня після виступу генсек утворив ще одну комісію – по Нижньо-Волзькому краю. Українську очолив голова радянського уряду В.Молотов, північнокавказьку – секретар ЦК ВКП(б) Л.Каганович, а нижньоволзьку – секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев. Комісії являли собою органи диктаторської влади Кремля, утворені в конкретному регіоні на певний строк. Рішення їх оприлюднювалися від імені місцевих органів влади. Боротьбі з «саботажем» хлібозаготівель надавався розголос за допомогою преси та радіо, щоб вбити клин між виробниками збіжжя й уже голодуючими споживачами в містах. «Саботаж» зображувався як небажання селян поділитися хлібом із державою, а боротьба з ним – як пошук сільським активом і надісланими з міст уповноваженими з хлібозаготівель «чорних комор» і ям із прихованим від державного обліку зерном.

Коли Й.Сталін оголошував намір завдати «сокрушительный удар», він уже знав, як той виглядатиме. Перша поїздка В.Молотова в Україну була розвідувальною і тривала до 6 листопада. Повернувся він у Харків 17 листопада й перші два дні відпрацьовував, згідно з одержаними від Й.Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Відповідні проекти рішень ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР голова комісії надіслав на узгодження у Кремль³⁴. Після цього було ухвалено постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада й опубліковано постанову Раднаркому УСРР від 20 листопада. Обидві мали однакову назву – «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Згідно з радянським документом, райвиконкоми зобов'язувалися «організувати вилучення в колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту й перевезення»³⁵. Із цього випливало, що держава санкціонує масові обшуки з конфіскацією всіх запасів зерна, адже відрізнити «вкрадене» від будь-якого іншого ніхто не збирався. Радянська постанова містила пункт 9, який мав безпосереднє відношення до Голодомору:

«До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натураль-

³³ Стенограммы заседаний политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) 1923–1938 гг. – Т.3: 1928–1938 гг. – Москва, 2007. – С.589, 657–658.

³⁴ Командири Великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.36, 239.

³⁵ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. – К., 1992. – С.548.

ні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як уєспільненої худоби, так і худоби колгоспників»³⁶.

Партійна постанова вимагала включити в «натуральне штрафування» не тільки худобу у живій вазі або м'ясо (сало), але й «другий хліб» – картоплю³⁷. Отже, треба зафіксувати головний результат діяльності хлібозаготівельної комісії під керівництвом В.Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом.

Терор голодом спочатку було застосовано проти окремих сіл, поставлених на «чорну дошку» за нездатність тривалий час розрахуватися з державою по хлібу. На засіданні бюро Північно-Кавказького крайкому 1 листопада Л.Каганович уперше оголосив намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 сільниць³⁸. 6 грудня постановою ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР 6 сіл було поставлено на «чорну дошку» в Україні. 8 грудня С.Косіор уже доповідав Й.Сталіну, що обкоми партії й облвиконками занесли на «чорну дошку» до 400 сіл³⁹. Коли подивитися на опубліковану 8 грудня в газеті «Вісті ВУЦВК» постанову про статус «чорної дошки», то не побачимо нічого особливого: припинення кооперативної й державної торгівлі, дотермінове стягнення кредитів, вилучення «організаторів зриву заготівель» тощо. Це все робилося й в інших селах. Що залишалося за кадром?

Допитливі італійці зацікавилися цим, і посол Італії в Москві передав до Риму 9 травня 1933 р. текст доповіді консула Л.Сіркани, в якому описувалося становище у сільському господарстві України «на підставі газетних повідомлень і прямого спостереження». Л.Сіркани так змальовував ситуацію:

«Внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану чорну дошку тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання й вилучення навіть тієї незначної кількості товарів, яка вже була в коопераціях; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки та конфіскація продуктів»⁴⁰.

Отже, «обшуки та конфіскація продуктів»... Замуровані в таких селах і позбавлені всякої їжі селяни гинули голодною смертю.

У листопаді 1932 р. до Харкова у складі великої групи чекістів було відряджено заступника голови ОДПУ й особууповноваженого ОДПУ по УСРР В.Балицького. Й.Сталін поставив перед ним завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня (опублікований для службового користування окремою брошурою). Наказ починався з твердження про те, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання

³⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. – С.549.

³⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.257.

³⁸ Командири Великого голоду... – С.315.

³⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.284.

⁴⁰ Листи з Харкова... – С. 145, 147.

десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Звідси випливав висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом»⁴¹. Чекістам наперед подавалася версія, кого треба було знайти у вигляді «контрреволюційних організацій» з уже заарештованим членським складом. Звичайно ж, чекісти одержали завдання від Й.Сталіна знайти прихований від державного обліку хліб – як доказ діяльності «контрреволюціонерів».

Якщо з людьми, яких вимагалось викрити як «ворогів народу», не було проблем (у наказі №2 по ДПУ УСРР від 13 лютого В.Балицький рапортував про «викриття контрреволюційного підпілля» у 200 районах)⁴², то виконати доручення вождя щодо виявлення ям із хлібом було не просто. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня В.Балицький доповів, що з початку грудня обшуками розкрито 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знаходилося 700 тис. пудів хліба⁴³. Із цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю, щоб не померти з голоду; б) маса знайденого хліба була мізерною й не дозволяла сподіватися на виконання плану хлібозаготівель за рахунок «чорних комор».

Ми маємо право стверджувати, що заготівельна кампанія в українському селі, яка відбувалася у січні 1933 р., не мала нічого спільного з хлібозаготівлями. За період із 20 грудня 1932 по 25 січня 1933 рр. чекістам, незаможникам та активістам із числа міських жителів удалося знайти, використовуючи суцільні подвірні обшуки сільської місцевості по всій радянській Україні, менше 8 тис. ям, 521 «чорну комору» і до 1400 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1 млн пудів збіжжя. Щоб довести вилучений хліб до цифри в мільйон пудів, у загальний підсумок включили зерно, одержане від повторного обмолоту соломи й полови (так звані «озадки»), а також хліб, вилучений у перекупників. Порівняємо сумарну цифру з хлібозаготівельним планом, який затвердила під тиском гостей із Кремля – В.Молотова та Л.Кагановича III Всеукраїнська партійна конференція в липні 1932 р. – 356 млн пудів по селянському сектору⁴⁴.

Під приводом пошуків прихованого від держави зерна у «селян-саботажників» Кремль підготував каральну акцію, суть якої полягала у вилученні всього продовольства в давно охопленій голодом сільській місцевості України. Ця акція була нелюдською, але конституційною. Прийнята в березні 1919 р. Конституція УСРР містила статтю 28, в якій говорилося: «УСРР визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує лозунг: “Хто не працює, той не їсть”». Ця норма була скалькована зі статті 18 Конституції РСФРР, яку в липні 1918 р. схвалив V Всеросійський з'їзд рад⁴⁵.

⁴¹ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.

⁴² Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За заг. ред. Ю.Шаповала. – [Без м.в.], 2005. – С.297. В Україні тоді налічувалося 348 сільських районів.

⁴³ Командири Великого голоду... – С.316.

⁴⁴ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С.245, 299.

⁴⁵ Історія радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду: 1917–1936. – К., 1937. – С.75, 118.

«Сокрушительный удар» започаткувала телеграма Й.Сталіна керівникам УСРР у Харків 1 січня 1933 р. Генсек вимагав сповістити через сільради всіх колгоспників та одноосібників, щоб вони добровільно здавали державі «раніше розкрадений і прихований хліб». Другий та останній пункти телеграми стосувалися тих, хто цю вимогу проігнорував:

«Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності)⁴⁶.

Між першим і другим пунктами телеграми існував логічний зв'язок, який спонукав місцеву владу організувати обшуки кожного селянського подвір'я на всій території УСРР. Адже загрозу застосувати закон «про п'ять колосків» проти селянина, який ухилився від здачі державі «прихованого хліба», можна було реалізувати тільки тоді, коли встановлювалося, що він таки ухилився. Тобто, сталінська телеграма була не стільки загрозою, скільки сигналом до масових обшуків.

Міф про «прихований хліб» виявився потрібним не тільки для того, щоб сигналізувати про необхідність розгортання масових обшуків, але й щоб знайти пристойне мотивування діям сотень тисяч людей, які мали брати участь у цих обшуках. Не випадково одночасно зі сталінською телеграмою в новорічному номері газети «Правда» з'явилася кореспонденція з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Як писав журналіст, тут діяло 50 уповноважених щодо хлібозаготівель із району й області. Вони повинні були забезпечити надходження у середньому за день тисячі центнерів зерна, але вичавлювали з селян не більше 15 центнерів. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле “підземне пшеничне місто”. Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну – дві ями».

Що було об'єктивним наслідком сталінської новорічної телеграми? Маємо більш-менш точний вимір понаднормальної смертності в динаміці, а тому можемо відрізнити загальносоюзний голод 1932 р. в Україні від суто українського Голодомору 1933 р. За останніми розрахунками групи фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України у складі О.Рудницького, Н.Левчук, А.Савчук і П.Шевчука під керівництвом проф. О.Воловини (Університет Північної Кароліни), понаднормальна смертність дорівнювала у сільській місцевості УСРР у 1933 р. 3335 тис., а в містах – 194 тис. осіб. Відповідні дані за 1932 р.: по селу – 207 тис., по місту – 43 тис. осіб (автор щиро вдячний демографам, які дозволили використати ще не опубліковані ними підсумки тривалих розрахунків).

Загибель від голоду в 1932 р. була наслідком хлібозаготівель. Стягуючи продрозверстку з урожаю 1931 р., В.Молотов у цілому ряді районів УСРР

⁴⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.308.

«перестарався», що викликало масову смертність у першій половині 1932 р. Щоб забезпечити весняну сівбу й урятувати голодуючих, держава надала продовольчу допомогу, у тому числі шляхом скорочення хлібного експорту. Ніхто тоді не збирався нищити українських селян, котрі потерпали від голоду. 14-разову різницю між голодом 1932 і голодним мором 1933 рр. не можна пояснити хлібозаготівлями. У січні 1933 р. в умовах цілковитої інформаційної блокади у ході кампанії з виявлення неіснуючих «підземних пшеничних міст» у селянських подвір'ях було здійснено конфіскацію всіх запасів продовольства. 22 січня інформаційну облогу доповнила фізична. Й.Сталін власноручно (автограф зберігся) написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про припинення масового виїзду селян з України й Кубані в інші регіони держави⁴⁷.

Викликаний хлібозаготівлями голод можна виправдати чим завгодно, хоча б (це часто роблять, коли заперечують геноцид) «необхідністю створення оборонної інфраструктури» в передбаченні подій 1941 р. Коли ж держава конфіскує не хліб, а будь-яке продовольство, її наміри слід кваліфікувати як убивчі – іншого пояснення бути не може. Ідеться про наперед заплановане й добре організоване масове вбивство, причому не тільки тих, кого у Кремлі розглядали як «саботажників», але й дітей та осіб похилого віку. Обшуки, конфіскація продовольства здійснювалися під керівництвом чекістів міськими активістами й місцевими членами комітетів незаможних селян. Незаможники голодували, і їх не треба було додатково вмовляти робити те, що вони робили.

Конфіскація запасів продовольства державними органами позбавляє ґрунту противників кваліфікації Голодомору як геноциду. Тому-то вони наполегливо вимагають: покажіть документ! Тим часом документів про вилучення у селян усієї їжі не знайдено, якщо йдеться про територію України й Кубані. Подібні страхітливі наміри не можна було довіряти паперу, як уважали кремлівські можновладці. Є можливість підтвердити це документально. У листопаді 1932 р. Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю рекомендував такі репресії щодо станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». У листі до секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаевича В.Молотов нещиро назвав цю рекомендацію «небільшовицькою» і такою, що впливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей “брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т.п.”»⁴⁸. Бачимо, що глава радянського уряду навіть тут уперто говорив про «хліб», стратегічно важливий продукт, який держава повинна була мати, щоб годувати міста. Він робив вигляд, що не йдеться про нехлібне продовольство, для вилучення якого в держави не було інших підстав, окрім однієї: створити ситуацію абсолютного голодування, щоб знищити неокреслену кількість селян і тим самим змусити решту працювати в колгоспах із повною віддачею.

Те, що відбувалося тоді в українському селі, описали свідки Голодомору, яким пощастило вижити. Задокументовано й опубліковано тисячі заяв про те, що обшукові бригади конфіскували не тільки м'ясо з картоплею, як це

⁴⁷ Трагедия советской деревни... – С.32, 635.

⁴⁸ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С.216.

передбачалося законодавством про натуральні штрафи, а все наявне продовольство. У створюваному в Гарвардському університеті атласі Голодомору фігуруватиме мапа місцеперебування свідків, котрі підтверджували факт вилучення всієї їжі. Таких свідчень, назбираних із різних джерел, уже вистачає на книгу. Місцеперебування свідків під час Голодомору переноситься на мапу, яка засвідчує, що конфіскація продовольства не фіксується тільки на місцевості, яка прилягала до кордону з Румунією й Польщею, а також у поліських районах. Така мапа стане повноцінним документом, а не суб'єктивним свідченням окремо взятої людини.

Сталінський «сокрушительный удар» складався з двох взаємопов'язаних акцій – каральної та рятувальної. Перша відбувалася з 1 січня до 7 лютого 1933 р. і спрямовувалася, як можна бачити з її результатів, на запобігання виступам голодуючих селян проти влади. Перетворення голоду в абсолютне голодування паралізувало волю до боротьби. Такого результату добивалися радянські органи державної безпеки, і саме такий наслідок їхній дій зафіксували відповідні польські інстанції, які уважно стежили за ситуацією у Правобережній Україні. Так, голова польського розвідцентру в Києві В.Міхневич 2 червня 1933 р. доповідав у посольство про становище у селах Київщини: «Смерть від голоду є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої – нема про що говорити, єдине бажання – дістати хліба»⁴⁹.

Рятувальна акція відбувалася під фанфари, відгомін яких відчувається й досі. У 2009 р. Росархів опублікував книгу «Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934» обсягом 512 с. формату А4. Це – добірка зі 188 кольорових ксерокопій документів із шести центральних архівів Російської Федерації, у тому числі таких, до яких доступ надзвичайно обмежений. У виданні ефектно виглядає документ №83: аркуш із розшитої справи протоколів політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. із трьома пунктами тексту – про надання продовольчої допомоги Північно-Кавказькому крайкому партії, Дніпропетровському й Одеському обкомам. Після тексту – червона печатка ЦК ВКП(б) і підпис Й.Сталіна червоними чорнилами. Справу розшили, документ сфотографували з максимальним відтворенням його кольорової гами, щоб продемонструвати, як партійне керівництво допомагало голодуючим регіонам. Відтак про який геноцид могло йтися, коли радянський уряд робив усе можливе задля порятунку?! Збірником кольорових ілюстрацій Росархів прагнув дезавувувати питання про геноцид. А для тих, хто пережив Голодомор, він так і залишився незрозумілим явищем. Тим більше, що про нього не можна було згадувати аж до грудня 1987 р. Майже половина свідків, які розповідали про пережите комісії Дж.Мейса, свідчила анонімно. Через півстоліття після події, перебуваючи на іншій половині земної кулі й будучи захищеними американським громадянством, вони не могли подолати у собі страху, який вселила в них сталінська влада.

«Сокрушительный удар» був одним із різновидів сталінського терору. Можна погодитися з терміном «терор голодом», який запропонував у 1986 р. Р.Конквест. Як усі інші різновиди державного терору, він спрямовувався на

⁴⁹ Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach... – S.299.

винищення обмеженої частини населення з тим, щоб зробити поведінку решти прогнозованою і прийнятною для влади. На відміну від інших різновидів, терор голодом був «сліпим». Його жертви не фотографувалися в анфас і профіль, на них не заводилася слідча справа. Нерідко жертви були вдячні владі, яка після конфіскації всього їстівного організувала з розрахованим розривом у кілька тижнів рятувальну продовольчу допомогу через колгоспи й радгоспи, щоб забезпечити посівну кампанію 1933 р.

Коло осіб, причетних до безпосередньої організації «сокрушительного удара», може бути визначене з великим ступенем вірогідності. Акція здійснювалася під маскувальним прикриттям хлібозаготівель, і до неї мали бути причетними ті в компартійно-радянському керівництві, хто взимку 1932–1933 рр. твердив про «колосальні запаси» хліба, «прихованого» селянами в таємних коморах та ямах. У групу керівників акції, окрім самого Й.Сталіна, входили секретарі ЦК ВКП(б) Л.Каганович і П.Постишев, голова Раднаркому СРСР В.Молотов, а також В.Балицький і повноважний представник ОДПУ по Північно-Кавказькому краю Є.Євдокимов. Усі інші виконували свої посадові функції, не усвідомлюючи кінцевої мети тих дій, які окреслювалися поняттям «сокрушительный удар». Кати українського народу, за винятком Л.Кагановича й В.Молотова, пізніше були знищені самим Й.Сталіним, який не бажав залишати слідів.

Голодомор як геноцид

Охарактеризована в попередньому підрозділі анатомія «сокрушительного удара» має бути апробована юристами на предмет її відповідності конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. А у заключному підрозділі йтиметься про причини невизнання геноцидної природи українського Голодомору.

Основна причина – політична. Виступаючи на міжнародній науковій конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», яка відбулася в Києві у вересні 1993 р. і була скликана у зв'язку з 60-річчям цієї трагедії, Л.Кравчук зауважив: «Я цілком погоджуюся з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливую сторінку нашої історії»⁵⁰ Відтоді українсько-російські відносини постійно ускладнювалися проблемою Голодомору/геноциду.

Л.Кравчука можна зрозуміти: він намагався захистити свою країну від «інтеграційних» зусиль політичного керівництва Російської Федерації, яке бажало відродити Радянський Союз в іншій формі. Очевидно, однак, що до організації Голодомору була причетна невелика групка людей, а весь могутній партійно-радянський апарат використовувався, послуговуючись чекістським

⁵⁰ Кравчук Л. Ми не маємо права знехтувати уроками минулого // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р.: Матеріали. – К., 1995. – С.10.

жаргоном, «утемну». Розлючені до нестями політики, історики й архівісти стали «на захист доброго імені Росії», але поставили себе в незручне становище, коли всупереч очевидним фактам почали стверджувати, що масові репресії радянської влади здійснювалися тільки за соціальною ознакою. Так, керівник Росархіву В.Козлов у згаданій вище добірці кольорових ксерокопій указував:

«Не знайдено жодного документа, який підтверджує концепцію “голодомор-геноцид” на Україні, або хоча б натяк у документах на етнічні мотиви того, що трапилося, у тому числі на Україні. Абсолютно весь масив документів свідчить про те, що головним ворогом радянської влади в той час був ворог не за етнічною ознакою, а за ознакою класовою»⁵¹.

Не менш важлива причина невизнання геноциду закорінена в несприйнятті реальної картини того, як створювався радянський лад. Далеко не всі громадяни України можуть собі уявити, що вищі керівники ВКП(б) були спроможні приймати страхітливі рішення й надійно маскувати їх як від суспільства, так і від решти компартійно-радянського апарату. Тому рішення покарати смертю мільйони українських селян за їх небажання працювати без матеріальної винагороди просто не вкладається у свідомості тих, хто бачив радянську владу тільки в її лібералізованому вигляді – від М.Хрущова до М.Горбачова.

Є ще одна важлива причина несприйняття геноцидної природи Голодомору. Вона породжена традиційним підходом до оцінки радянського минулого. Як вітчизняні, так і зарубіжні історики дивляться на нього так само, як на історію дореволюційної Росії або будь-якої іншої країни, тобто вивчають те, що трапилося. Тим часом не можна залишати без уваги того, що не трапилося під час створення комуністичного ладу, тобто в перші два десятиліття радянської влади (1918–1938 рр.). Адже Радянський Союз опинився поза природно-історичним процесом, у ньому будувалося суспільство, обриси якого народилися в голові людини.

Розгляньмо цю колізію на прикладі найбільш фундаментального дослідження перших двох десятиліть радянської епохи – 20-томного корпусу монографій бірмінгемської школи в галузі російської й радянської історії, заснованої класиком західної радянології, автором 14-томної «Історії радянської Росії» Е.Карром. Його учень Р.Девіс опублікував наступні 6 томів, що охоплюють період із 1929 по 1937 рр. (5-й – у співавторстві зі вже своїм учнем С.Віткрофтом, а 6-й том – спільно з С.Віткрофтом і російським істориком О.Хлевнюком). Позицію С.Віткрофта, який заперечує геноцидну природу Голодомору, важливо зрозуміти, адже її поділяють чимало західних експертів з історії радянського суспільства. У передмові до російського видання книги «Роки голоду», С.Віткрофт зауважує, що вони з Р.Девісом «не знайшли свідчень того, що радянська влада здійснювала програму геноциду проти України»⁵². Отже, авторам здається, що перед очима вождів партії більшовиків стояла «програма геноциду», а не програма побудови комунізму, затверджена VIII з'їздом РКП(б)

⁵¹ Козлов В.П. Предисловие // Голод в СССР: Famine in the USSR: 1930–1934. – Москва, 2009. – С.7.

⁵² Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода... – С.12.

у 1919 р., і не програма модернізації країни, яка була необхідною умовою для поширення комунізму в усесвітньому масштабі.

Мабуть, вираз «програма геноциду» пролунав усе-таки в полемічному загалі. Адже ніхто з вищого партійного керівництва, як кожен це розуміє, не бажав, щоб у країні спалахнув голод. Коли він вибухнув як неминучий результат спроб побудувати суспільство, позбавлене товарно-грошових відносин та ринку, Й.Сталін із річним запізненням, але все-таки замінив продрозверстку фіксованим натуральним податком.

Припинення будівництва суспільства, яке ґрунтувалося б на продуктообміні, з наступним пересуванням продуктообміну на другу, уже гіпотетичну фазу комунізму відбулося у вигляді постанови «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р. Як і рішення X з'їзду РКП(б) про заміну розверстки продовольчим податком, цей документ нормалізував ситуацію в економічних відносинах між містом і селом.

Показово, що в тому ж січні 1933 р. Й.Сталін здійснив терор голодом у сільській місцевості УСРР і Кубані. Ці дії було викликано аж ніяк не «програмою геноциду», а охарактеризованою вище конкретною ситуацією. Такий висновок треба зробити хоча б тому, що обидва сталінських рішення були протилежними за своїм внутрішнім змістом. Можна було б цілком обійтися відступом від програми РКП(б) 1919 р., якби не конкретна ситуація, що назріла в головних регіонах товарного землеробства, куди було відправлено надзвичайні хлібозаготівельні комісії.

Ці комісії вирушили не тільки в українські регіони. Нижньо-Волзький край також був розорений комісією П.Постишева. Зниження чисельності сільського населення за переписом 1937 р. порівняно з чисельністю за переписом 1926 р. на територіях, які входили до його складу, було таким: Сталінградська область – 18,4%; АРСР Німців Поволжя – 26,0%; Саратовська область – 40,5%. Порівняймо ці дані з іншими територіями: Північно-Кавказький край – 15,3%; Україна – 20,4%; Казахстан – 31,9%⁵³.

Виходить, що масштаби демографічної катастрофи в Нижньому Поволжі були зіставлені з масштабами зменшення чисельності сільського населення на територіях, що постраждали від голодоморів. Нижньо-Волзький край також був заблокований у лютому 1933 р. В.Кондрашин свідчить (хоча й обережно), що в Поволжі, на Дону та Кубані «було проведено спеціальні рейди по льохах і підвалах колгоспників та одноосібників»⁵⁴. Проте висновок про геноцид для нього табуований, тож він запевняє читачів, спираючись уже на власну думку, а не на джерела: «Звичайно, керівництво партії не санкціонувало вилучення всіх продовольчих запасів із комор і льохів колгоспників та одноосібників, але те, що воно не зупинило його своєчасно й не вжило потрібних заходів щодо виправлення беззаконь, не знімає з нього відповідальності за смерть від голоду тисяч селян»⁵⁵. Ось так: тисяч селян...

⁵³ Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: Взгляд в неизвестное. – Москва, 2001. – С.67–68.

⁵⁴ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С.216.

⁵⁵ Там же. – С.218.

Нарешті, не останню роль у неусвідомленні Голодомору як геноциду відіграє словосполучення «український Голокост». Уперше воно з'явилося як назва книжки В.Гришка про Голодомор, що побачила світ у Нью-Йорку й Торонто 1978 р. Професор Києво-Могилянської академії Ю.Мицик видав у Києві впродовж 2003–2013 рр. 9-томну колекцію свідчень тих, хто вижив, але під назвою «Український голокост 1932–1933». Голокост визнано у світі як геноцид, і де-хто з тих, хто бажає такого визнання для Голодомору, вважають, що подібна образна назва цьому сприятиме. Однак ті, хто використовує вказане словосполучення, повинні усвідомити його небезпеку. По-перше, ми не маємо морального права вживати це поняття в його переносному значенні. Українським Голокостом є знищення 1,6 млн євреїв на території України під час Другої світової війни. По-друге, ототожнення Голодомору з Голокостом рівнозначне твердженню про те, що українців у СРСР переслідували так, як євреїв у нацистській Німеччині. Іншими словами, влада їх знищувала або ув'язнювала там і тоді, де й коли вони з'являлися. Кожен, однак, розуміє абсурдність такого твердження. Каральну акцію Й.Сталіна проти українського селянства треба розглядати як терор голодом, а не як етнічну чистку.

Постановка питання про український Голодомор у контекст будівництва в Радянському Союзі штучного суспільства за лекалами «Маніфесту Комуністичної партії» – багатообіцяючий напрям студіювань. Слід сподіватися, що такий ракурс у дослідженнях допоможе фахівцям дійти згоди в головному питанні: український Голодомор був абсолютно не схожим на Голокост, але все-таки – геноцидом.

Holodomor of 1932–1933 in Ukraine was caused by some time-and-place coincidence. A huge stream of documentary publications and scientific researches over the past quarter allows putting and solving the question of how and why the biggest in the history of Ukrainian nation tragedy was occurred.

Keywords: *Soviet authorities, private property, titular nationality, requisitioning, Soviet Union famine of 1931–1933, Ukrainian Holodomor 1932–1933, natural fines, blockade, genocide.*

